

UOT 82

NASİR XOSROVUN “SƏFƏRNAMƏ”SİNDƏ KÖHNƏLMİŞ SÖZLƏR

A.F.ALLAHVERDİYEVA

*Bakı Dövlət Universiteti**aytanallahverdieva@bsu.edu.az*

Dilin leksikasının passiv sözlərinin bir hissəsi köhnəlmiş sözlərdir. Müasir dil baxımından müəyyən tarixi, iqtisadi səbəblərlə əlaqədar olaraq fəal işləkdən düşmüş, dilin işlənmə sahəsindən çıxmış və ya çıxmaq üzrə olan sözlər köhnəlmiş sözlər adlanır.

Nasir Xosrov XI əsrin görkəmli mütəfəkkir şairlərindəndir. Onun “Səfərnamə” əsəri klassik fars dilində yazılmışdır. Məqalədə Nasir Xosrovun “Səfərnamə” əsərində köhnəlmiş sözlərin bir qolu olan arxaizmlər araşdırılır. Məqalədəki arxaizmlər “Tikinti, məkan”, “Gündəlik məişət” və “Parça və geyim növü” mövzularındadır.

Açar sözlər: Nasir Xosrov, “Səfərnamə”, leksika, köhnəlmiş sözlər

Müəyyən tarixi, iqtisadi səbəblərlə əlaqədar olaraq fəal işləkdən düşmüş, dilin işlənmə sahəsindən çıxmış və ya çıxmaq üzrə olan sözlər müasir dil baxımından işləkliyi itirmiş və ya köhnəlmiş sözlər adlanır. Dildə bu və ya başqa bir sözün köhnəlməsi olduqca mürəkkəb bir prosesin nəticəsidir. Söz dildə ya uzun illər fəal vahid kimi ömür sürür, ya da bəzi səbəblərlə əlaqədar olaraq müəyyən dövrdən sonra köhnələ bilir [1,77; 78]. Köhnəlmiş sözlərin iki növü var: tarixizmlər və arxaizmlər. Tarixizmlər – müəyyən tarixi hadisə ilə əlaqədar olaraq köhnələn əşya və hadisə adlarıdır. Köhnəlmiş sözlərin məzmunca yeniləşən, formaca köhnələn və ya məzmunca köhnələn, formaca qalan qisminə isə arxaizmlər deyilir. Başqa sözlə desək, arxaizmlər ya müasir dildə heç işlənməyən, işlənsə də tamamilə yeni məna kəsb edən sözlərdir. Təqdim etdiyimiz məqalədə “Səfərnamə”də işlənen isim qruplu arxaik sözlər araşdırılmışdır.

Məlumdur ki, “Səfərnamə” XI əsrə aid nəsr əsəridir və əsərin dili öz dövrü üçün arxaik sayıla bilməz. Zaman, məkan və ictimai-siyasi quruluşu nəzərə alaraq XXI əsr prizmasından yanaşsaq həmin sözləri arxaizm saymaq olar. “Səfərnamə” əsərindəki isim əsaslı arxaizmlər bir neçə məna qruplarına bölünür.

“Tikinti, məkan” mənalı arxaizmlər. اکنون ايشانرا قصرى عظيم است كه

[7,123] دارالملک ایشانست.

İndi onların böyük bir qəsri vardır ki, ora onların paytaxtıdır. [2,110]

دار –müstəqil söz kimi “ev, yaşayış yeri, şəhər, ölkə” mənalərini bildirir. [5, 1c., 599] Bu söz eyni zamanda müəyyənlik bildirən -ال [əl] artıqlı ilə formalaşan ərəb söz birləşmələri-mürəkkəb sözlərin birinci komponenti kimi də çıxış edir və “tikili, bina” mənalı sözlər əmələ gətirir. Maraqlı burasıdır ki, دار sözünün iştirakı ilə düzələn yeni sözlərin əksəriyyəti arxaikləşmişdir. [5, 1c., 600]

از آنجا بشهری رسیدیم که آنرا قوص میگفتند...شارستانی کهنه و از سنگ باروی ساخته. [7,90]

Oradan da bir şəhərə gəldik ki, ona Qus deyirdilər. Qədim bir şəhərdir və şəhərə daşdan qala divarı çəkilmişdir [2, 87].

Bu cümlədə شارستان sözü “böyük şəhər; qala” kimi tərcümə olunur [5,2 c., 85].

“Səfərnəmə”də “kənd” sözü mənasında دیه və روستا sözləri ilə yanaşı [روستاق] روستاق və سواد sözləri də işlənir.

[7, 56] در سواد آنجا و روستاهاش هر کس چندان نان پزد که چهار ماه کفاف وی باشد.

Kəndlərdə, obalarda hər bir ailə o qədər çörək bişirib ehtiyat saxlayır ki, o dörd aya kifayət etsin [2, 62].

سواد sözünün “şəhər ətrafı, şəhər kənarı, qəsəbə” kimi mənalrı var. [5, 2c., 64].

Dehxodanın “Lüğətnamə”sində bu söz گرداگرد شهر و نواحی, حوالی شهر و نواحی kimi izah olunur [9, 8c., 12184].

دوازدهم محرم سنه ثمان و ثلثین و اربعایه از قزوین برفتم براه بیل و قبان که روستاق قزوینست. [7, 6].

438-ci ilin məhərrəm ayının 12-də Qəzvinin ətraf kəndlərindən olan Bil və Quban yolu ilə şəhərdən çıxdım [2, 20].

روستاق sözü- [روستاق] variantı da var- [7, 53] روستا sözünün ərəbləşmiş formasıdır. Hal-hazırda İran ərazisində - Loristanda “روستاق sözü” bir neçə kəndin birləşməsi”ni bildirən بلوک sözü mənasında işlənir. [9,7c.,10590] Demək, bu söz zaman keçdikcə öz mənasını genişləndirmişdir.

[7, 78] از قیم آن کاروانسرا پرسیدم که اجراء این تیم چنداست؟

Mən o karvansaranın gözətçisindən soruşdum ki, bu karvansaranın gəliri nə qədərdir? [2,78]

tیم sözünün mənası arxaik söz kimi “karvansara” deməkdir [5, 1c., 416]. Maraqlısı odur ki, mövzu ilə bağlı eyni abzasda bu sözün bir neçə qarşılığı işlənir: کاروانسرای , تیم , خان [7,78]. Digər cümlədə تیم sözü • [e] şəkilçisini qəbul edərək تیمه formasında işlənir.

[7, 17] تیمه چهار و پنج طبقه و شش نیز هم هست.

Karvansaraların binaları dörd və beş mərtəbəlidir, altı mərtəbəlisi də var. [2, 29].

Qeyd etmək lazımdır ki, تیمه sözündəki • [e] şəkilçisi sözlərə qoşularaq

onların fonetik variantını əmələ gətirir [4, 181].

[7,78] گفتند که در این شهر بزرگتر از این و بمقدار این دویست خان باشد.

Mənə dedilər ki, şəhərdə bundan iri karvansara yoxdur, bunun kimi isə 200-ə qədər karvansara var [2, 78].

خان sözünün “ev, karvansara, dükan, yuva” kimi mənaları vardır ki, [5, 1c., 534; 8, 328] kontekstə uyğun gələn məhz “karvansaradır”.

“Gömrükxana” mənasında işlənən باجگاه sözü باج sözü ilə “yer, məkan” bildirən گاه şəkilçisinin birləşməsindən yaranan düzəltmə isimdir və bu söz “Səfərnəmə” də bir neçə yerdə işlənir [7, 14; 93].

[7, 14]. آن شهر باجگاه است میان بلاد شام و روم و دیاربکر و مصر و عراق.

Bu şəhər [Hələb şəh.nəz.tut.] Şamdan, Rumdan, Diyarbəkrdən, Misirdən və İraqdan gəlib-gedən mallardan bac, vergi toplama yeridir [2, 27].

“Səfərnəmə” əsərində “ziyarətqah” mənasında مشهد sözü işlənir. Ərəbcə شهد [şəhidə] - “olmaq, iştirak etmək, şahid olmaq” [6, 418] kökündən olan bu söz مفعول [məfəl] modelində hərfi mənası “şəhid olan yer” anlamına gələn ismi-məkandır.

Dehxodanın “Lügətnəmə”sində مشهد sözü , تربت , مقبره , قبرستان شهیدان sözü işlənir. روضه kimi izah olunur [9, 12c., 18528].

[7, 130]. در بصره بنام امیرالمومنین علی بن ابی طالب صلوات الله علیه سیزده مشهد است.

Bəsrədə əmirəlmöminin Əli ibn Əbu Talibin - ona Allahın rəhmi gəlsin – adına on üç ziyarətqah vardır [2, 116].

Növbəti cümlədə də مشهد sözü “müqəddəs yer” mənasında işlənmişdir.

[7, 18]. در آنجا خانه ها ساخته بر مثال رباطها اما کسی در آنجا مقام نمیکند و آنرا مشهد خوانند.

Orada [Tarablus şəh.] monastır kimi evlər tikilibsə də, onlarda heç kəs yaşamır və onları “məşhəd” [müqəddəs məkan, ziyarətqah] adlandırırlar [2, 30].

Gündəlik məişətlə bağlı arxaizmlər. “Səfərnəmə”də “maaş, aylıq ödəmə” mənasında مشاھرہ [7, 67; 81; 112], مرسوم [7, 30] və ارزاق [7, 67] sözləri işlənir.

گروهی از عرب که ایشانرا بنی شبیه گویند خدمت خانه [کعبه] را کنند و از سلطان مصر [7,112] ایشانرا مشاھرہ و خلعت بودی.

Bəni-Şeybə adlanan bir ərəb qəbiləsinin adamları Kəbənin bütün xidmətlərini icra edirlər və bu xidmətin əvəzində Misir sultanından aylıq maaş və xələt alırlar [2, 102].

Ərəb dilində “ay” mənasını verən شهر sözü [6, 419] III babın مفاعله [mo-faele] ismi-məsdər modelində işlənmiş və “aylıq maaş, məvacib” mənalı مشاھرہ sözünü əmələ gətirmişdir [5, 2c., 513].

مرسوم sözünün də arxaizm kimi “məvacib, maaş” mənaları var [5, 2c., 494].

ارزاق sözü “azuqə, ərzaq, ehtiyat” mənalarında işlənir. Lakin kontekstə əsasən deyə bilərik ki, həmin sözün “maaş” mənası da var. Çünki burada söhbət Misirdə müxtəlif peşə sahiblərinə verilən əmək haqqından gedir.

[7, 68] هیچ بزرگزاده را کم از پانصد دینار ارزاق نبود.

Zadəgan övladlarının heç biri beş yüz dinardan az maaş almırdı [2,70].

“Səfərnamə” əsərində “ərzaq” mənasında زاد [7, 6; 82] sözü işlənir.

[7,6]. من و برادرم و غلامکی هندو که با ما بود زادی اندک داشتیم.

Mənim, qardaşımın və bizi müşayiət edən xidmətçimiz gənc hindlinin yol azuqəsi azalmışdı [2, 20].

زاد sözünün mənalari arasında arxaizm kimi “ehtiyat, azuqə, ərzaq, sursat” sözləri də var [5, 1c.,751].

نومباردان “qab” mənasında işlənir.

در بازار آنجا از بقال و عطّار و پيله و هر چه فروشند باردان آن از خود بدهند اگر زجاج [7, 76]. باشد و اگر سفال و اگر کاغذ.

Oranın bazarlarında bütün baqqallar, əttarlar və xırdavatçılar hər nə satsalar onu ya şüşə, ya saxsı qablara qoyur, ya da kağıza bükürlər [2, 77].

Göstərilən nümunədəki باردان sözü “yol çantası, böyük torba, şərab daşımaq üçün dağarcıq” mənalarda işlənir [5, 1c., 164] Ümumiyyətlə isə باردان sözünün qarşılığı kimi müasir dildəki ظرف sözü göstərilir. [8,309] Eyni cümlədə rast gəldiyimiz زجاج sözü arxaizm kimi “büllur, şüşə, büllur və ya şüşə qab” kimi tərcümə olunur [5, 1c., 756]

Parça və geyim növü. [7, 51] – Orada [Tinnis şəh.] “qəsəb” adlanan rəngli parça toxuyurlar [2, 58].

قصب arxaik söz kimi “nazik kətan və ya ipək parça” anlamına gəlir [9, 11c, 15524].

Digər bir bahalı parça növünün də adı çəkilir. Bu parça növü isə بوقلمون adlanır.

[7, 52]. بدین شهر تنیس بوقلمون بافند که در همه عالم جای دیگر نباشد.

Tinnis şəhərində buqələmun adlı bir parça toxuyurlar ki, dünyada onun tayı-bərabəri yoxdur [2, 58].

Həqiqətən də bu parçalar o qədər qiymətli imiş ki, əsasən əmmamə və digər geyim növlərində istifadəsindən [9, 3c, 4412] əlavə onlardan sultan və yaxın adamlarının dəvə və atlarının yəhəri altına qoymaq üçün də istifadə olunmuş.

[7, 52]. شنیدم که کسی آنجا دستار سلطان مصر بافته بود.

Əşitdim ki, birisi orada Misir sultanı üçün əmmamə toxuyub [2, 58].

ار [ar] şəkilçisi feil əsasına qoşularaq isim düzəldir. Bu şəkilçi nadir hallarda ismə əlavə olunaraq isim əmələ gətirə bilir. Təsadüfi deyil ki, hələlik yalnız bir düzəltmə isim [دست + ار] - دستار sözü mövcuddur ki, mənası da arxaizm kimi “çalma, əmmamə, baş yaylığı” kimi izah olunur [3,73].

“Səfərnamə”də “məktub, arayış” mənasında رقعہ [roqe] – [7, 129; 136] və خَطّ [xətt] – [7, 96; 128] sözləri işlənmişdir.

Ona məktub yazdım və رقعہ ای نوشتم بدو و احوال خود اعلام نمودم. [7, 136] -

vəziyyətimi ona bildirdim [2, 121].

کاغیز, məktub” mənalari var [5, 1c.,728] Konteksə görə isə

“məktub” mənasına daha çox uyğundur.

Əsərdə خَط sözü çoxmənalı söz kimi “xətt” [7, 138], “arayış, qəbz” [7, 128] və “məktub, göndəriş” [7, 95; 96] mənalarında işlənir. Bu söz aşağıdakı cümlədə رقعہ sözünün sinonimi kimi “məktub” məfhumunu bildirir.

[7, 96]. من از آن مرد صد من آرد بستدم و خطی بدان مقدار بوی دادم.

Mən o kişidən 100 mənun aldım və ona həmin məbləğ qeyd olunan bir məktub verdim [2, 91].

Nəticə. Toplanmış materiallara əsasən nəticə olaraq deyə bilərik ki, haqqında danışılan sözlərdən دارالملک [paytaxt], شارستان [böyük şəhər, qala], روسنق [kənd], سواد [şəhər kənarı, qəsəbə], تیم [karvansara], خان [ev, dükan, karvansara, yuva], باجگاه [gömrükxana], مشاهره [maaş, aylıq ödəmə], باردان [qab], زجاج [büllur, şüşə qab], قصب [nazik kətan, ipək parça] sözləri tam arxaıkləşmiş, müasir fars dilinin leksikasında onlardan istifadə olunmur. Bu gün مشهد “şəhadət məkanı, yeri” [10, 726] - مرسوم - “rəsmələşmiş, geniş yayılmış” [10, 716], ارزاق - “ərzaq, yeməyə yararlı” [10, 53], زاد - “yol azuqəsi” [10, 424], بوقلمون - “bəzək bitkisi və quş” [10, 155] mənalarında işlənəməkdədir. دستار [çalma, əmmamə, baş yaylığı] və رقعہ [kağız, məktub] sözləri isə az da olsa öz əvvəlki mənalarını saxlamışlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov A., Məhərrəmov Z., İsgəndərzadə M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı: Ulu, 2015, 236 s.
2. Nasir Xosrov. “Səfərnəmə” [fars dilindən şərhli tərcümə fil.elm.dok.Tahir Məhərrəmovundur]. Bakı: Elm, 1997, 180 s.
3. Джахангиров Т.И. Словообразующие синоморфемы в персидском языке. Баку: Нурлан, 2009, 143 с.
4. Пейсиков Л.С. Очерки по словообразованию персидского языка. М.: Московский Университет, 1973, 200 с.
5. Персидско-русский словарь. Под ред. Ю.А.Рубинчика. «Русский язык». М., 1985, том I, 800 с., том II, 864 с.
6. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. «Русский язык». М.: 1989, 927 с.
7. 1372 سفرنامه ناصر خسرو قبادیانیی به تصحیح و تعلیقات م: غنی زاده انتشارات منوچهری
8. 1375 سفرنامه ناصر خسرو به تصحیح دکتر محمد دبیرسیاقی تهران انتشارات زوار
9. 1993-1994 دهخدا علی اکبر لغتنامه تهران دانشگاه تهران
10. 1377 فرهنگ فارسی امروز غلامحسین صدری افشار نسرین حکمی نسترن حکمی تهران موسسه نشر کلمه.

УСТАРЕВШИЕ СЛОВА В ПРОИЗВЕДЕНИИ НАСИРА ХОСРОВА «САФАРНАМЕ»

А.Ф.АЛЛАХВЕРДИЕВА

РЕЗЮМЕ

Некоторые пассивные слова в лексиконе языка устаревшие. С точки зрения современного языка слова, которые перестали быть активными по определенным историческим или экономическим причинам, покинули поле развития языка или вот-вот исчезнут, называются устаревшими словами.

Насир Хосров - один из выдающихся мыслителей и поэтов XI века. Его произведение «Сафарнамэ» было написано на классическом персидском языке. В статье исследуются архаизмы - ветвь устаревших слов в «Сафарнаме» Насира Хосрова. Архаизмы в статье – на теме «Строительство, жилище», «Повседневная жизнь» и «Ткани и виды одежды».

Ключевые слова: Насир Хосров, «Сафарнаме», лексика, устаревшие слова

ARCHAISMS IN “SAFARNAMEH” BY NASER KHOSROV

A.F.ALLAHVERDIEVA

SUMMARY

Some of the passive words in the lexicon of the language are obsolete words. From the point of view of modern language, words that are no longer in active use due to certain historical or economic reasons, have fallen into disuse or are about to fall, are called obsolete words.

Nasir Khosrov is one of the prominent thinkers and poets of the 11th century. His work "Safarname" had been written in classical Persian. The article examines archaisms, a branch of obsolete words in Nasir Khosrov's "Safarname". The archaisms in the article are on these topics: "Construction, housing", "Daily life" and "Fabric and type of clothing".

Keywords: Naser Khosrov, “Safarname”, lexicon, archaisms